

ભારતીય અર્થતંત્રનો પરિચય - 1

: રૂપરેખા :

- 1.0 ઉદ્દેશો
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 ભારતનો ભૌગોલિક પરિચય
 - 1.2.1 ભારતનું ભૌગોલિક સ્થાન અને વિસ્તાર
 - 1.2.2 ભારતની ભૂપૃષ્ઠતા
 - 1.2.3 ભારતની આબોહવા
 - 1.2.4 ભારતની મહત્વની નદીઓ
 - 1.2.5 ભારતની કુદરતી સંપત્તિ
 - 1.2.5.1 કૃષિક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ
 - 1.2.5.2 ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ
 - 1.2.5.3 પર્યટનક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ
- 1.3 ભારતના રાજ્યો
- 1.4 તમારી પ્રગતિ તપાસો
- 1.5 સારાંશ
- 1.6 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 1.7 કેટલાક ઉપયોગી કડી
- 1.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ

1.0 ઉદ્દેશો:

વિદ્યાર્થી મિત્રો આ એકમનો હેતુ ભારતને ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ ઓળખવાનો છે. આપણે સૌ આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા ભારતની ભૂગોળની કેટલીક આગવી બાબતો શીખવાનો પ્રયત્ન કરીશું જેમ કે,

- ભારત વિશ્વના નકશામાં કયા સ્થાને છે અને કયા ભૌગોલિક વિસ્તારમાં આવેલ છે તે જાણીશું.
- ભારતમાં ભૂપૃષ્ઠતાની દૃષ્ટિએ શું વૈવિધ્યતા છે તેનાથી માહિતગાર થઈશું.
- ભારત કેવા પ્રકારની આબોહવા ધરાવે છે અને પ્રાકૃતિક રચના કેવા પ્રકારની છે તે અંગે જાણકારી મેળવીશું.
- ભારતીય અર્થતંત્રની ધરોબર એવી કુદરતી સંપત્તિ કયા-કયા સ્વરૂપે આપણને કુદરત પાસેથી ભેટમાં મળેલ છે. તેની પ્રસ્તુત એકમમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે.
- આ એકમમાં આપણે ભારતીય અર્થતંત્રમાં ચાવીરૂપ રાજ્યોનો પરિચય મેળવીશું.

1.1 પ્રસ્તાવના:

મિત્રો આપને જાણીને નવાઈ થશે કે સમગ્ર વિશ્વમાં ભારત જ એક એવો દેશ છે કે જે ભૌગોલિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય દૃષ્ટિએ ખૂબ જ વૈવિધ્યતા ધરાવે છે. આપ સૌને પ્રાથમિક શિક્ષણકાળ દરમિયાન સામાજિક વિજ્ઞાનમાં ભણાવવામાં આવતું એ પ્રકરણ તો યાદ હશે જ કે, આપણા દેશનું નામ ભારત

દુષ્યંત અને શકુંતલાના પરાક્રમીયુગ અને રાજા ભરતના નામ પરથી ભારત દેશ તરીકે ઓળખાયું. જો કે આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષા એ આપણો દેશ ભારત સિવાય 'ઈન્ડિયા' અને 'હિન્દુસ્તાન' નામની વધારે ઓળખાય છે. આપણા દેશને ગ્રીકભાષામાં 'ઈન્ડોઈ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેનો મતલબ થાય છે 'ઈન્દુના લોકો' તો બીજી તરફ ફારસી ભાષામાં 'હિન્દુસ્તાન' તરીકે ઓળખાય છે. જેનો અર્થ થાય છે 'હિન્દુઓની ભૂમી'

આજે ભારતગણ રાજ્ય એ દક્ષિણ એશિયામાં આવેલ દુનિયાનો સૌથી મોટો લોકશાહી દેશ છે જે 29 રાજ્યો અને 7 કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોનો બનેલ છે. આપણો દેશ પહાડી વિસ્તાર, જળ વિસ્તાર, રણ વિસ્તાર અને જંગલ વિસ્તાર એમ ચારેય પ્રકારના પ્રાકૃતિક આવરણોથી સંરક્ષિત ઉપખંડ છે. આપણો દેશ પ્રાચિનકાળથી તેની ભવ્ય સંસ્કૃતિ, કલા અને ભાષા માટે જગવિખ્યાત છે.

1.2 ભારતનો ભૌગોલિક પરિચય

ભારત એક એવો દેશ છે કે જે તેની ભૌગોલિક વિશિષ્ટતાઓને કારણે અન્ય તમામ ભૂખંડોથી તદ્દન ભિન્ન તરી આવે છે. ભારતના ભૌગોલિક આકારમાં ઉપર નીચેનો ઘેરાવો ઓછો અને વચ્ચેનો ઘેરાવો વધુ હોવાથી તેનો આકાર 'હીરા' જેવો બને છે. માટે તેને સંસ્કૃતમાં 'જંબુદ્વિપ' પણ કહે છે જેનો વિગતે પરિચય આપણે નીચે મુજબ મેળવીએ.

1.2.1 ભારતનું ભૌગોલિક સ્થાન અને વિસ્તાર :

ભારત ભૌગોલિક સ્થાનની દૃષ્ટિએ પૃથ્વી ગ્રહ ઉપર ઉત્તર ગોળાર્ધમાં એશિયા ખંડના દક્ષિણ ભાગમાં 8.4° ઉત્તર અને 37.6° ઉત્તર અક્ષાંશવૃત્તો અને રેખાંશની દૃષ્ટિએ 68.7° પૂર્વ રેખાંશથી 97.25° પૂર્વ રેખાંશવૃત્તોની વચ્ચે આવેલો છે. ભારતનો પ્રમાણસમય 82.5° મિનિટ પૂર્વ રેખાંશવૃત્ત છે, જે ભારતના મધ્યભાગ પરથી અલાહાબાદ અને વારણસીની વચ્ચે થઈને પસાર થાય છે.

કટિબંધની દૃષ્ટિએ જોવા જઈએ તો ભારતમાં બે પ્રકારના કટિબંધ જોવા મળે છે. આપણે ભારતના નકશામાં જો નજર કરીએ તો જાણી શકાય કે આપણા દેશમાં

નકશા નંબર - 1.2.1.1 ભારતનો રાજકીય નકશો

Source : http://www.mapsofworld.com/lat_long/india-lat-long.html

ઉષ્ણ કટિબંધ 8.4° થી 23.5° ઉત્તર અક્ષાંશવૃત્તોમાં જોવા મળે છે તો સમશીતોષ્ણ કટિબંધ 23.5° થી 37.6° ઉત્તર અક્ષાંશવૃત્ત પર જોવા મળે છે. આમ ભારત ભૌગોલિક સ્થાનની દૃષ્ટિએ પણ ખૂબ જ વૈવિધ્યતા ધરાવે છે. આપણે એ બાબતથી પરિચિત થવું જરૂરી છે કે પૃથ્વી એ સૂર્યથી ત્રીજા સ્થાને આવેલ એક માત્ર એવો ગ્રહ છે કે જેની પોતાના આગવી વિશિષ્ટતાના પરિણામે સૌરમંડળમાં એકમાત્ર સજીવ સૃષ્ટિ ધરાવનાર ગ્રહ છે માટે તેને કેટલીક વાર 'ટેરા' નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. સજીવસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માટે વૈજ્ઞાનિક ઈષ્ટબિંદુથી એક ચોક્કસ પ્રકારનું વાતાવરણનું હોવું જરૂરી છે અને તેનો ઉદ્ભવ પૃથ્વીની પોતાની ઉત્કેન્દ્રતા, તેના પરિભ્રમણનો વેગ, પરિભ્રમણ સમય, ઢોળાવ, અન્ય ગ્રહોથી તેના મુખ્ય ગોળ અક્ષ વગેરે બાબતો તેના માટે જવાબદાર છે. આપ સૌ એ પૃથ્વીના ગોળાને જોયો જ હશે અને જો ના જોયો હોય તો હવે જોવો જરૂરી છે કે તે તમને સીધો નહીં પણ સહેજ

નમેલો જોવા મળશે. જે બાબત દર્શાવે છે કે પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર 23.5° ના ખૂણે તેની ભ્રમણકક્ષાએ સહેજ કાટખૂણે નમેલી છે અને તેને લઈને જ આપણે વર્ષ દરમિયાન જુદી-જુદી ઋતુઓનો અનુભવ કરીએ છીએ. જોકે આ બાબતની આપણે આગળ વધુ સારી રીતે ચર્ચા કરીશું.

વિદ્યાર્થી મિત્રો એ બાબત જાણવી જરૂરી છે કે પૃથ્વીના ગોળા પર જે આડી રેખાઓ દોરેલી છે તેના આધારે પૃથ્વીના સ્થાનોનો વૃત્તિય વિસ્તાર નક્કી થતો હોય છે. સામાન્ય રીતે આ રેખાઓને આપણે ભૂગોળની પરિભાષામાં અક્ષાંશવૃત્ત તરીકે ઓળખીએ છીએ. આ અક્ષાંશવૃત્તોના આધારે જ આપણે કર્કવૃત્ત, મકરવૃત્ત અને વિષુવવૃત્ત એમ ત્રણ પ્રકારના વૃત્તથી આપણે સારી રીતે પરિચિત છીએ. આ ત્રણ વૃત્તોમાંથી ભારતની મધ્યમાંથી કર્કવૃત્ત પસાર થાય છે અને રાજ્યોની દૃષ્ટિએ જોવા જઈએ તો ગુજરાત, રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, છત્તીસગઢ, ઝારખંડ, પશ્ચિમ બંગાળ, ત્રિપુરા અને મિઝોરમમાંથી કર્કવૃત્ત પસાર થાય છે વિદ્યાર્થી મિત્રો આ બાબતને આપણે સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની તૈયારી માટે પણ યાદ રાખવી જરૂરી છે.

ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ જોવા જઈએ તો ભારત પૃથ્વી પરના કુલ ક્ષેત્રફળમાંથી 32,87,263 ચો.કિમીનું ક્ષેત્રફળ ધરાવે છે. સમગ્ર વિશ્વમાં ભારત ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ સાતમા સ્થાને છે તો પ્રથમ સ્થાને કયો દેશ હશે ? છે ને રસપ્રદ પ્રશ્ન ? જો કે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તમારે વિશ્વના નકશાને હાથમાં લઈને શોધવાનો છે જો દેશના કુલ ક્ષેત્રફળને આડી-ઊભી લંબાઈ પ્રમાણે જોવા જઈએ તો ભારત ઉત્તર-દક્ષિણ (કશ્મીર થી કન્યાકુમારી) 3214 કિ.મી જેટલી અને પૂર્વ-પશ્ચિમ (ગુજરાતથી પશ્ચિમ બંગાળ) 2933 કિલોમીટર જેટલી લંબાઈ ધરાવે છે. આ ક્ષેત્રફળને નકશાના આકારમાં જોઈએ તો ભારતનો આકાર એક પોલિશ્ડ કરેલા રાઉન્ડ શેપના હીરા જેવો ભાસે છે. ભારતના નક્શા મુજબ કહીએ તો દેશનો કેટલાંક વિસ્તાર જમીનસીમાથી જોડાયેલ જોવા મળે છે. તો કેટલોક વિસ્તાર અરબસાગર અને હિંદ મહાસાગરની દરિયાઈ સીમા ધરાવતો જોવા મળે છે. તો અહીં ભારતની જમીનસીમા 15,200 કિમીની અને દરિયાઈ સીમા 7516 કિ.મી.ની છે.

સીમાક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ જોવા જઈએ તો ભારત ચારે બાજુએ કુદરતી સીમાઓથી રખાયેલ વિશાળ દ્વિપ છે. ભારતની ઉત્તરે વિરાટ હિમાલય આવેલો છે. જેની દુર્ગમ પર્વતમાળાઓ ભારતને કુદરતી હોનારતોથી બચાવીને પોતાની બાહુમાં સુરક્ષા પ્રદાન કરે છે. તો દક્ષિણ વિભાગમાં હિંદમહાસાગર પણ આપણું પ્રાકૃતિક રક્ષા કવચ છે. પૂર્વ દિશામાં આવેલા ગાઢ જંગલો અને પશ્ચિમમાં આવેલ વિશાળ રણપ્રદેશ ભારતની આગવી ઓળખ છે. જેની ઊંડાણથી સમજ આપણે આગળના પેટા વિભાગમાં આપણે કરીશું. જો કે ભારતને કેટલાક દેશોના સીમાડાઓ પણ સ્પર્શે જ છે, જેમાં વાયવ્યે હિન્દુસ્તાનમાંથી જ છૂટું પડેલ પાકિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન, ઉત્તર દિશાની સીમાએ ચીન, નેપાળ અને ભૂટાન, પૂર્વ દિશાના સીમાડાઓ બાંગ્લાદેશ અને મ્યાનમાર તેમજ દક્ષિણ દિશાએ શ્રીલંકા આવેલ છે. આમ ભારતને 8 દેશોની સીમાઓ સ્પર્શે છે.

1.2.2 ભારતનું ભૂપૃષ્ઠ:

આપણે હવે ભારતને ભૂપૃષ્ઠતાની દૃષ્ટિએ ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરીએ. ભારતની ભૌગોલિક પરિચયમાં ભૂપૃષ્ઠતાનો પરિચય આપણને જ્ઞાનની સાથે-સાથે એક આનંદમય સફરનો અનુભવ કરાવે છે. ભૂપૃષ્ઠતાની દૃષ્ટિએ જોવા જઈએ તો ભારતને પાંચ ભાગમાં વહેંચી શકાય.

1.2.2.1 ઉત્તરનો હિમાલયનો પર્વતીય પ્રદેશ

ભૌગોલિકકાળની દૃષ્ટિએ તમામ ગિરિમાળાઓમાં સૌથી ઓછી આયુ ધરાવનાર ગિરિમાળા એટલે હિમાલયની પર્વતમાળા આ ગિરિમાળા ખૂબ જ નયનરમ્ય છે કે જેને દેશના અર્થતંત્રને આર્થિક, રાજકીય અને અનેક પ્રાકૃતિક લાભો ભારતને પ્રદાન કર્યો છે. આ પર્વતમાળા કશ્મીરથી અરુણાચલ પ્રદેશ સુધી 2400 કિ.મીની લંબાઈમાં પથરાયેલ છે જે આપણને ઉત્તરધ્રુવ તરફથી ફૂંકાતા ઠંડાગાર પવનોથી બચાવે છે. તો બીજી તરફ ચીન અને ભારતની સીમાની મધ્યે અભેદ કુદરતી દિવાલ બીજાને રાજકીય સીમાની ગરજ પણ સારે છે. આજ ગિરિમાળામાં વિશ્વનું સૌથી ઊંચું શિખર ‘માઉન્ટ

એવરેસ્ટ' આવેલ છે. જો કે તે નેપાળની સીમામાં છે. પરંતુ તે સિવાય માઉન્ટ ગોડવિન ઓસ્ટ્રિન, જંગા પર્વત, નંદાદેવી, કાંચનગંગા જેવા મહત્વના શિખરો આવેલા છે તો પૂર્વ હિમાલયના પ્રદેશમાં નાગા, ગારો, ખાસી, પાતકઈ, મિકો, જૈતિયાની ટેકરીઓ આવેલી છે. આ પર્વતમાળામાં ભારતના સુંદર ગિરિ નગરો જેવા કે શ્રીનગર, શિમલા, મસૂરી, નૈનિતાલ, અલ્મોડા, દાર્જિલિંગ આવેલા છે. જ્યાં પર્યટન ઉદ્યોગ ખૂબ જ વિકાસ પામ્યો છે આ ઉદ્યોગનું ભારતીય અર્થતંત્રમાં ખુબ જ મહત્વનું યોગદાન છે.

1.2.2.2 ઉત્તર-મધ્યનો મેદાની પ્રદેશ

મેદાની પ્રદેશનો જન્મ નદીઓના વહેણમાંથી સર્જાયેલ છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે હિમાલય એક બરફ આચ્છાદિત પ્રદેશ છે. જેમાંથી ગંગા, સતલુજ, બ્રહ્મપુત્રા જેવી મોટી નદીઓના વહેણના કારણે જ આ ફળદ્રુપ કાંપના મેદાની પ્રદેશોનો જન્મ થયો છે, જે ખેતીની દૃષ્ટિએ સૌથી યોગ્ય વિસ્તાર છે આ પ્રદેશ આશરે 7 લાખ ચોરસ કિ.મીનો વિસ્તાર ધરાવે છે. આ પ્રદેશમાં ભારતના ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ મહત્વના શહેરો જેવા કે આગરા, લખનઉ, કાનપુર, વારણસી, પટના, અલાહાબાદ, કોલકત્તાનો જન્મ થયો છે, જે આજે ભારતીય અર્થતંત્રનું હબ કહેવાય છે.

1.2.2.3 દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ

દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશની શરૂઆત ઉત્તર-મધ્યના મેદાની પ્રદેશ બાદ થાય છે. આ પ્રદેશમાં સાતપુડા મહાદેવ, મૈકલ અને રાજમહલના ડુંગરો આવેલા છે. આ પ્રદેશની ગિરિમાળાઓમાં પશ્ચિમ વિસ્તારમાં ભોરઘાટ, થળઘાટ અને પાલઘાટ આવેલા છે આ ઘાટીઓ મેંગનિઝ, બોક્સાઈટ, અબરખ જેવી પ્રાકૃતિક સંપદાથી પ્રચૂર છે.

1.2.2.4 દરિયા કિનારાનો પ્રદેશ

આ પ્રદેશને નિહાળવા માટે આપણે જો નકશામાં નજર કરીએ તો ખ્યાલ આવે છે. દક્ષિણ ભારતને દરિયાઈ સીમાનો ગિભેટો જોવા મળે છે. અહીં પૂર્વમાં બંગાળનો ઉપ-સાગર, પશ્ચિમમાં અરબ સાગર અને દક્ષિણમાં હિંદ મહાસાગરથી સમગ્ર દક્ષિણ ભારત રચાયેલ છે. આ સીમાના દરિયા કિનારે મેદાની પ્રદેશ અને બંદરોનો પણ સારો વિકાસ થયો છે જેને બે ભાગમાં ઓળખાવી શકાય.

1) પૂર્વ કિનારો :

પૂર્વ કિનારે દરિયાઈ મેદાની પ્રદેશ બંગાળની ખાડી અને પૂર્વઘાટની વચ્ચે બને છે તો અહીં કોલકતા, વિશાખાપટ્ટનમ, પારાદ્વિપ, ચેન્નાઈ, હલ્દિયા, તુતીકોરીન બંદરો પણ વિકસ્યા છે, જે ભારતને જળમાર્ગ દ્વારા પૂર્વોત્તર દેશો સાથે વેપાર વાણિજ્યના માધ્યમથી જોડે છે.

2) પશ્ચિમ કિનારો :

ભારતના પશ્ચિમ દરિયાઈ કિનારે અરબી સમુદ્ર અને પશ્ચિમઘાટની વચ્ચે મેદાની પ્રદેશ જોવા મળે છે આ પ્રદેશમાં કાલીકટ, કોચી, માર્મગોવા, મુંબઈ, મેંગલોર, મુંબઈ અને કંડલા જેવા મોટા વેપારી બંદરો વિકસ્યા છે. જે ભારતને પશ્ચિમી દેશો સાથે જળમાર્ગથી જોડે છે.

1.2.2.5 રણ પ્રદેશ

ભારતની ભૂપૃષ્ઠતામાં રણ પ્રદેશ માત્ર પશ્ચિમ ભાગમાં જ બન્યો છે. અહીં રાજસ્થાન અને ગુજરાતના કચ્છ જિલ્લાના શુષ્ક ભાગોમાં રણ પ્રદેશ જોવા મળે છે. અહીં થરનું રણ અને કચ્છનું રણ આવેલું છે.

1.2.3 ભારતની આબોહવા

આબોહવા શબ્દ સાંભળતા જ આપના મનમાં એક પ્રશ્ન ઊઠ્યો હશે કે આબોહવા કોને કહેવાય ? તો અહીં પહેલા આપણે એ બાબતથી પરિચિત થઈ જઈએ કે કોઈપણ પ્રદેશમાં લાંબા સમયથી ભેજ, તાપમાન, વરસાદની સ્થિતિ વગેરે બાબતોથી જે વાતાવરણ બને છે, તે જે-તે પ્રદેશની આબોહવા બને છે અને તેના આધારે જ ઋતુ ચક્રનો જન્મ થાય છે.

તો આપણે આગળ જોઈ ગયા કે ભારત પ્રાકૃતિક દૃષ્ટિએ ખૂબજ વૈવિધ્યતા ધરાવતો દેશ છે. માટે એક

જ દેશની આબોહવા પણ સમાન કેવી રીતે હોઈ શકે ? માટે જ ભારતમાં ત્રણેય પ્રકારની ઋતુઓ આપણને જોવા મળે છે.

1) શિયાળો :

ભારતમાં આપણને શિયાળો ડિસેમ્બર થી ફેબ્રુઆરી માસ દરમિયાન અનુભવાય છે આ ઋતુમાં આબોહવા શુષ્ક અને ઠંડી હોય છે. અહીં હિમાલયમાં થતી હિમવર્ષાની અસર સમગ્ર ઉત્તર ભારતમાં અનુભવાય છે. આ સમયે ઈશાન દિશાના પવનો જોવા મળે છે. આ ઋતુમાં જ આપણને પાનખર અને વસંતઋતુ જોવા મળે છે.

2) ઉનાળો :

આ ઋતુનો સમયગાળો માર્ચ થી મે સુધીનો હોય છે આ ઋતુમાં તાપનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી લૂ ના પવનો ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતમાં ફૂંકાય છે. આ ઋતુમાં દિવસ સામાન્ય રીતે લાંબો અને રાત ટૂંકી જોવા મળે છે. આ સમયગાળામાં ભારતના રણપ્રદેશ વિસ્તાર કચ્છ, રાજસ્થાન અને તેના આસપાસના પ્રદેશોમાં વધારે ઊંચું તાપમાન હોય છે. સમગ્ર ભારતમાં ઉનાળામાં રાજસ્થાનના ગંગાનગરમાં વધુ ઊંચું તાપમાન જોવા મળે છે.

3) ચોમાસુ :

ભારત એક ખેતીપ્રધાન દેશ હોવાથી આ ઋતુનું ભારત માટે કેટલું મહત્વ હોય છે. તે આપ એક અર્થશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થી તરીકે જાણતા હશો. આ ઋતુનો સમયગાળો જૂનથી સપ્ટેમ્બરનો જોવા મળે છે. ભારતમાં ચોમાસાની શરૂઆત દક્ષિણ દિશામાંથી થાય છે. અને તેને ધીમે-ધીમે નૈઋત્યના મોસમી પવનો ઉત્તર તરફ આગળ ધકેલે છે. ભારતમાં જે જગ્યાએ ઉચ્ચ પ્રદેશો, પર્વતો અને જંગલોનું પ્રમાણ વધારે છે. તેવા મેઘાલય, અસમ જેવી જંગલની ઘાટી પ્રદેશોમાં વરસાદનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે.

4) પાછા ફરતા મોસમી પવનોના ઋતુ :

આ ઋતુ તમિલનાડુ અને તેના કિનારાના પ્રદેશોની મુખ્ય વર્ષાઋતુ છે આ ઋતુનો સમયગાળો ઓક્ટોમ્બર-નવેમ્બરનો છે. આને પાછા પરતા મોસમી પવનોની ઋતુ તરીકે એટલા માટે ઓળખાય છે કે આ સમયગાળામાં ચોમાસામાં નૈઋત્યના જે પવનો દરિયાય સપાટી પરથી ભૂસપાટી પર ફૂંકાય છે તે પુનઃજમીનભાગ પરથી દરિયાઈ વિસ્તાર તરફ પાછા વળે છે. આ પાછા વળતા પવનો બંગાળાની ખાડી પરથી પસાર થઈને આવતા હોવાથી ત્યાંથી તે ભેજવાળા બને છે અને દક્ષિણના ભાગોમાં વરસાદ લાવે છે.

આમ આપ સૌએ જોયું કે ભારતમાં આબોહવાને પરિણામે ચાર પ્રકારની ઋતુઓ જોવા મળે છે. જો કે દેશ બે પ્રકારનો કટિબંધ ધરાવતો હોવાથી આ ઋતુઓની શરૂઆત દેશના જૂદા જૂદા પ્રદેશોમાં સમયની દૃષ્ટિએ કદાચ વહેલી - મોડી જોવા મળે છે

1.2.4 ભારતની મહત્વની નદીઓ

ભારત વિશ્વનો એક એવો દેશ છે કે જેને પ્રકૃતિએ માનવજીવનને લગતી આપેલ અણમોલ ભેટને ઈશ્વરીય બિરુદ આપ્યું છે. તે રીતે ભારતે નદીઓને પણ લોકમાતાનું બિરુદ આપેલું છે. નીચેના કોષ્ટકમાં આપણે નજર કરીશું તો આપણને ભારતની કેટલીક મહત્વની નદીઓનો પરિચય મળશે.

કોષ્ટક નં : 1.2.4.1 ભારતની મહત્વની નદીઓ

ક્રમ	નદીનું નામ	નદીની લંબાઈ (કી.મી.)	નદીનું ઉદભવ સ્થાન	વહેણમાં આવતા રાજ્યો
1	બ્રહ્મપુત્ર	2580 (ભારતમાં 1346)	કોંગ્યુંત્શો પર્વત	અરુણાચલ પ્રદેશ, અસમ
2	સિંધુ	2880 (ભારતમાં 709)	માનસરોવર	જમ્મુ અને કશ્મીર
3	ગંગા	2525	ગંગોત્રી	ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર, પશ્ચિમ બંગાળ
4	ગોદાવરી	1465	ત્ર્યંબકના ડુંગર	મહારાષ્ટ્ર, આંધ્રપ્રદેશ
5	યમુના	1384	યમુનોત્રી	હરિયાણા, દિલ્હી, ઉત્તર પ્રદેશ
6	સતલુજ	1050(ભારતમાં)	રાક્સ સરોવર	હિમાચલ પ્રદેશ, પંજાબ
7	તાપી	724	ગાવીલગઢની ટેકરીઓ	મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત
8	કૃષ્ણા	1400	મહાબળેશ્વર	મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, આંધ્રપ્રદેશ
9	ચંબલ	965	જાનાપાવ ડુંગર	મધ્યપ્રદેશ
10	ચિનાબ	1180	લાહુલ (હિમાચલ પ્રદેશ)	હિમાચલ પ્રદેશ, જમ્મુ અને કશ્મીર
11	ધાધરા	1080	રાક્સ સરોવર	ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર
12	મહી	858	સિંહાવ વિસ્તાર	છત્તીસગઢ, ઓરિસ્સા
13	ગોમતી	800	પીલીભીત	ઉત્તર પ્રદેશ

Source : ડૉ.આર.સી.તિવારી, ભારત કા ભૂગોલ, પ્રયાગ પુસ્તક ભવન, અલહાબાદ, આવૃત્તિ-2011

ઉપરોક્ત નદીઓ ભારતની પ્રમુખ નદીઓ છે. તે સિવાય પણ સોન, વેરી, નર્મદા, રાવી, ઝેલમ, દામોદર વગેરે નદીઓ પણ ખૂબ જ લાંબુ વહેણ વધારે છે. આ નદીઓ ઉપર ભાખડાનંગલ, દામોદર ઘાટી, નર્મદા ખીણ, ગંડક, ટિહરી, હીરાકુંડ, રિહંદ, નાગાર્જૂન, ચંબલ, ઉકાઈ, કાકરાપાર, કોસી, મહી, ફરક્કા, શિવસમુદ્ર, ઈન્દિરા ગાંધી નહેર વગેરે ભારતની મુખ્ય બહુહેતુક યોજનાઓ આવેલ છે. જે ભારતને અવિરત પાણીનો પુરવઠો પૂરો પાડે છે.

1.2.5 ભારતની કુદરતી સંપત્તિ

પૃથ્વીની ઉત્પત્તિની સાથે જે ચોક્કસ પ્રક્રિયા થઈ તેના આધારે લાંબાગાળે પ્રાકૃતિક સંપત્તિનો જન્મ થયો. આ કુદરતી સંપત્તિ મૂળભૂત રીતે એક સંસાધનના સ્વરૂપમાં જ પ્રાપ્ત થઈ. પરંતુ વિજ્ઞાનના આવિષ્કારે તેમાં માનવ ઉપયોગી ફેરફારો કરી માનવના જીવનને સહેલું બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યા. આ સંપત્તિને આપણે અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જો વહેંચવી હોય તો આપણે ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકીએ.

1.2.5.1 કૃષિક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ

જમીનએ કુદરત પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલ એક એવું સંસાધન છે કે જેમાં કુદરત પાસેથી સીધા મૂળભૂત અવિનાશી તત્ત્વો રહેલા હોય છે. આ માટે જ આપ સૌ અર્થશાસ્ત્ર વિષયનો આગળ અભ્યાસ કરશો તેમ-તેમ જાણવા મળશે કે ભાડાના સિદ્ધાંતમાં આ બાબતની ખૂબ જ ઊંડાણપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જેને ટૂંકમાં કહેવું હોય તો કરી શકાય કે જમીનને ભાડું તેની અંદર રહેલા મૂળભૂત અવિનાશી તત્ત્વોના વપરાશ કરવા બદલ આપવામાં આવે છે. કેટલીકવાર એક જ પ્રદેશની જમીનમાં પણ આ તત્ત્વોનું પ્રમાણ અસમાન રીતે હોવાથી જમીનમાં પણ ફળદ્રુપતાની દૃષ્ટિએ પ્રકારો જોવા મળે છે અને તેના આધારે તે જમીનનું ઉપયોગિતાપણું પણ બદલાતું હોય છે. ભારતમાં ખાસ કરીને જમીન સંપત્તિમાં નીચે મુજબના પ્રકારો જોવા મળે છે.

1.2.5.1.1 કાંપની જમીન

આ એક ફળદ્રુપ જમીનનો પ્રકાર છે જે ખેતીની દૃષ્ટિએ ઉત્તર જમીન કહેવાય. ભારતના મોટા ભાગમાં આ પ્રકારની જમીન જોવા મળે છે. આ જમીન નદી કિનારાના મેદાની પ્રદેશમાં આ જમીન જોવા મળે છે. આ કાંપની જમીનને હજુ પણ બે નાના પ્રકારોમાં વહેચી શકાય.

(1) બાંગર અને (2) ખદર

બાંગર જમીન આપણને નદીના ઉપરવાસમાં આવેલ મેદાની પ્રદેશમાં જોવા મળે છે અને જે નદીના જૂના કાંપમાંથી બનેલી હોય છે. જ્યારે ખદર જમીન નદીઓમાં રહેલા નિક્ષેપોથી બનેલ હોય છે. આ જમીન પ્રમાણમાં રેતાળ પ્રકારની હોય છે. જ્યારે બાંગર જમીન ચીકણી અને ઘેરા રંગની જોવા મળે છે. આ જમીનો મુખ્યત્વે ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર, પંજાબ, પશ્ચિમ બંગાળમાં જોવા મળે છે.

1.2.5.1.2 કાળી જમીન

કાળી જમીનનો ઉદ્ભવ રૂપાંતરિત ખડકોમાંથી થયેલો છે. આ જમીનની ભેજ સંગ્રહશક્તિ વધુ હોવાથી તે ચિકાસયુક્ત જોવા મળે છે. આ જમીનને બીજા શબ્દોમાં 'રેગુર' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ પણ એક પ્રકારની ફળદ્રુપ જમીન છે. અને ખાસ કરીને કપાસ અને શેરડીના પાક માટે ખુબજ અનુકૂળતા ધરાવે છે. આ જમીન મુખ્યત્વે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, આંધ્રપ્રદેશ, કર્ણાટક, તામિલનાડુ, તેલંગણાં, રાજસ્થાનમાં વિશેષ જોવા મળે છે.

1.2.5.1.3 લેટેરાઈટ જમીન

લેટેરાઈટ જમીનનો ઉદ્ભવ ઢોળાવવાના પ્રદેશોમાં અતિ વરસાદના કારણે જમીનના પડમાંથી મૂળભૂત તત્વોના ધોવાણમાંથી બને છે. ફળદ્રુપતાની દૃષ્ટિએ આ જમીન ખૂબ જ ઓછી ફળદ્રુપ જમીન છે. દેખાવમાં તે રાતી હોય છે આ જમીનને પડખાઉ જમીન તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ પ્રકારની જમીન અરૂણાચલ પ્રદેશ, કેરલ, મહારાષ્ટ્ર, ઓરિસ્સા, તમિલનાડુ, આંધ્રપ્રદેશ, કર્ણાટક, મધ્યપ્રદેશ, ગોવા, અસમ અને મેઘાલયમાં જોવા મળે છે.

1.2.5.1.4 પર્વતીય જમીન

આ જમીન ખાસ કરીને ભારતના પર્વતીય વિસ્તારોમાં જોવા મળે છે. જેમ કે જમ્મુ-કશ્મીર, હિમાલય, હિમાચલ પ્રદેશ, ઉત્તરાખંડ, અરૂણાચલ પ્રદેશ, સિક્કિમ જેવા પર્વતીયાળ વિસ્તારોમાં આ જમીન જોવા મળે છે. આ જમીન પણ પ્રમાણમાં ઓછી ફળદ્રુપ હોય છે. જેમ છતાંય પ્રત્યેક પ્રદેશની પોતાની આગવી વિશિષ્ટતા અને સ્થાનિક બજારોને આધિન આવી જમીનનો કેટલાંક ભાગ સમતલ કરીને પાક, અનાજ, ફળ ફુલોનું ઉત્પાદન મેળવતા હોય છે.

1.2.5.1.5 રેતાળ જમીન

આ જમીન ખાસ કરીને રણ વિસ્તારમાં અને તેની આજુ-બાજુના પ્રદેશમાં વધુ જોવા મળે છે. આ જમીન બીનફળદ્રુપ જમીન છે. જેમાં માટીનું પ્રમાણ ઓછું અને રેતીનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. આ પ્રકારની જમીનમા સેન્દ્રિય તત્વોના અભાવના પરિણામે તેની ભેજ ધારણ શક્તિ હોતી નથી. માટે આ પ્રકારની જમીનને ખેતી યોગ્ય જમીન કહી શકાય નહીં. આ જમીન રાજસ્થાન અને ગુજરાત તેમજ તેના આજુ-બાજુના પ્રદેશોમાં જોવા મળે છે.

અહીં આપણે જોયું કે કુદરતી સંપત્તિ કૃષિક્ષેત્રે કેવા અલગ-અલગ પ્રકારે જોવા મળે છે અને તેની વિવિધતાના કારણે ભારતમાં જુદા-જુદા પ્રદેશોમાં જુદા-જુદા ધાન્ય, કઠોળ, બાગાયતી પાક અને તેજાના પાકે છે અને તેના થકી ભારતીય અર્થતંત્ર સ્વાવલંબન ઉપરાંત નિકાશ કાર્ય વિદેશી હૂંડિયામણની પ્રાપ્તિ કરે છે.

1.2.5.2 ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ

ભારતમાં પ્રાકૃતિક સંપત્તિ જુદા-જુદા પ્રદેશોમાં જુદા-જુદા સ્વરૂપે મળી આવી છે. અગાઉ આપણે પ્રાકૃતિક સંપત્તિના એક પ્રકારને કૃષિની દૃષ્ટિએ મૂલ્યો. હવે આપણે અહિ પ્રાકૃતિક સંપત્તિમાં જુદા-જુદા સ્વરૂપે રહેલા તત્વો અને ધાતુઓના વૈવિધ્યકરણે અને તેને ઉપયોગી વસ્તુના બીબામાં ઢાળવાની પ્રક્રિયાએ દેશમાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રનો ઉદય કર્યો છે. આજે ભારતમાં ખનીજસંપત્તિ વિવિધ પ્રકારે અને સ્વરૂપે જોવા મળે છે. ભારત સમગ્ર વિશ્વમાં અબરખના ઉત્પાદન અને અનામત જથ્થાની દૃષ્ટિએ

પ્રથમ સ્થાને છે તો લોખંડ-પોલાદની દૃષ્ટિએ જોવા જઈએ તો દુનિયાના કુલ લોખંડનો 1/4 ભાગ ભારત પાસે અનામત છે. મેંગેનીઝ અને બોક્સાઈટ ના જથ્થાની દૃષ્ટિએ ભારત વિશ્વમાં ત્રીજું સ્થાન ધરાવે છે તે ઉપરાંત ભારત સોનું, હીરા, જસત, તાંબુ જેવા ધાતુઓ યુરેનિયમ, થોરિયમ, જિપ્સમ જેવા રસાયણો ચૂનાના પથ્થર, આરસપહાણ, કોલસો જેવા ખનિજો ખનીજતેલ જેવી પ્રવાહી સંપત્તિ આપણને કુદરત પાસેથી અમૂલ્ય ભેટ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થઈ છે. અને તેના ઉપર ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરી ભારત ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે એક નવી જ સિદ્ધિ હાંસલ કરેલ જોવા મળે છે.

ભારત વિવિધ ખનીજસંપત્તિના ઉત્પાદનમાં વૈશ્વિક સ્તરે ક્યાં છે. અને વિશ્વના કુલ ઉત્પાદનમાં આપણા દેશનો કેટલો ફાળો છે. તેની માહિતી આપણને નીચેના કોષ્ટકમાંથી મળે છે.

કોષ્ટક નં : 1.2.5.2.1 ભારતની ખનિજ સંપત્તિનું વૈશ્વિક સ્તરે સ્થાન (2015માં)

Commodity	Unit of Quantity	Production		Contribution (Percentage)	India's rank in order of quantum of production
		World	India* (2014-15)		
Mineral Fuels					
Coal & lignite	Million tonnes	7,860	683	8.13	3rd
Petroleum (crude)	Million tonnes	4,225	37	0.88	23rd
Metallic Minerals					
Bauxite	'000 tonnes	2,94,074	28,134	9.57	4th
Chromite	'000 tonnes	35,300	2,894	8.20	4th
Iron ore	Million tonnes	3,328	156	4.69	4th
Manganese ore		53,200	2,148	4.04	6th
Industrial Minerals					
Kyanite, andalusite & sillimanite	'000 tonnes	390	73	18.72	3rd
Magnesite	'000 tonnes	44,900	265	0.59	11th
Apatite&rock phosphate	'000 tonnes	2,65,140	1,474	0.56	16th
Metals					
Aluminium	'000 tonnes	57,670	2,355	4.08	5th
Copper (refined)	'000 tonnes	22,900	790	3.45	7th
Steel (crude/liquid)	Million tonnes	1,620	90	5.56	3rd
Lead (refined)	'000 tonnes	10,700	145	1.36	14th
Zinc (slab)	'000 tonnes	13,227	759	5.74	5th

1.5.5.3 પર્યટનક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ

ભારતમાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્યતાના કારણે ભારતમાં પર્યટન ઉદ્યોગનો ખૂબ જ સારો વિકાસ થયો છે. ભારતમાં આંતરરાષ્ટ્રિય સ્તરેથી લોકો મનોરંજન, અભ્યાસ, વિશેષ જાણકારી કે કુરદના સમયને વિતાવવા માટે ભારતના કુદરતી સૌંદર્યથી ભરપુર પ્રદેશોની મુલાકાત લેતા હોય છે. જેના પરિણામે ભારતમાં પર્યટન ઉદ્યોગનો વિકાસ થયો છે. આ ઉદ્યોગનો વ્યાપ વિસ્તરવાના પરિણામે સેવાક્ષેત્રનો પણ વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. ભારતમાં જ્યાં-જ્યાં પર્યટન ઉદ્યોગનો ઉદ્ભવ થયેલો જોવા મળે છે. ત્યાં-ત્યાં હોટેલો, પ્રાદેશિક વૈવિધ્યતા ધરાવતી ચીજ વસ્તુઓ અને આભૂષણોના બજારો, ખાણી-પીણીના બજારો, બેંકો, વીમા કંપનીઓ, વાહનવ્યવહારના સાધનોની વૃદ્ધિ થવાને પરિણામે દેશની રાષ્ટ્રીય આવક વધવાની સાથે-સાથે રોજગારીની તકોમાં પણ નોંધપાત્ર વધારો થયો છે. આપણને પર્યટન ઉદ્યોગમાં પૌરાણિક સ્થળો, કલા, સ્થાપત્ય, પ્રાચીન ઈમારતો, રાષ્ટ્રિય ઉદ્યાનો, વન્ય પ્રાણીઓના અભ્યારણો, નદીઓના સંગમ સ્થાનો અને નદી કિનારા, દરીયા કિનારા, પર્વતમાળાઓ જળસૃષ્ટિ, વન્યસૃષ્ટિ, સનસેટ પોઈન્ટ, ઈકો ટુરિઝમ તરીકે વિકસેલ સ્થળોનો સમાવેશ કરી શકાય.

1.3 ભારતના રાજ્યો

ભારત દેશ 29 રાજ્યો અને 7 કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો ધરાવે છે. જો કે ભારતીય અર્થતંત્રનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે. જે દેશના 57% કરતાં વધુ શ્રમિકોને રોજગારી પૂરી પાડે છે. આપણે કોષ્ટક નંબર 1.3.1માં નજર કરીશું તો ખ્યાલ આવશે કે ભારતના તમામ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો કુલ કેટલી વસ્તી ધરાવે છે ? તેનું ભૌગોલિક ક્ષેત્રફળ કેટલું છે ? તેની રાજધાની, વસ્તીગીચતા વગેરે બાબતોનો પરિચય કોષ્ટક મુજબ છે.

કોષ્ટક નં : 1.2.4.1 ભારતના રાજ્યોની માહિતી

ક્રમ	નામ	પ્રકાર	પાટનગર	વિસ્તાર (ચોરસ કિ.મી.)	09/02/2011 ના રોજ આશરે વસ્તી	ચોરસ કિ.મી. દીઠ વસ્તી
1	આંધ્રાપ્રદેશ અને નિકોબાર	કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ	પોર્ટ બ્લેર	8.248	379.944	46.0649855
2	આંધ્ર પ્રદેશ	રાજ્ય	હૈદરાબાદ (2024 સુધી)	1,62,97,000	495.77(લાખ)	304
3	અરુણાચલ	રાજ્ય	ઈટાનગર	83,743	1,382,611	16.510168
4	આસામ	રાજ્ય	દિસપુર	78,438	31,169,272	397.37464
5	બિહાર	રાજ્ય	પટના	94,163	103,804,637	1102.39305
6	ચંડીગઢ	કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ	ચંડીગઢ	114	1,054,686	9251.63158
7	છત્તીસગઢ	રાજ્ય	રાયપુર	135,191	25,540,196	188.919351
8	દાદરા અને નગર હવેલી	કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ	સેલવાસ	491	342,853	698.274949
9	દમણ અને દીવ	કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ	દમણ	112	242,911	2168.84821
10	દિલ્હી	કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ	દિલ્હી	1,483	16,753,235	11296.8543

11	ગોવા	રાજ્ય	પણજી	3,702	1,457,723	393.766343
12	ગુજરાત	રાજ્ય	ગાંધીનગર	196,024	60,383,628	308.042015
13	હરિયાણા	રાજ્ય	ચંદિગઢ	44,212	25,353,081	573.443432
14	હિમાચલ પ્રદેશ	રાજ્ય	સીમલા	55,673	6,856,509	123.156809
15	જમ્મુ અને કાશ્મીર	રાજ્ય	શ્રીનગર/જમ્મુ	101,387	12,548,926	123,772535
16	ઝારખંડ	રાજ્ય	રાંચી	79,714	32,966,238	413.556439
17	કર્ણાટક	રાજ્ય	બેંગલુરુ	191,791	61,130,704	318.736041
18	કેરાલા	રાજ્ય	થીરુવનંતપુરમ	38,863	33,387,677	859.112189
19	લક્ષદ્વિપ પ્રદેશ	કેન્દ્રશાસિત	કવારાટ્ટી	32	64,429	2013.40625
20	મધ્યપ્રદેશ	રાજ્ય	ભોપાલ	308,245	72,597,565	235.519035
21	મહારાષ્ટ્ર	રાજ્ય	મુંબઈ	307,577	112,372,972	365.349074
22	મણિપુર	રાજ્ય	ઈમ્ફાલ	22,327	2,721,756	121,904242
23	મેઘાલય	રાજ્ય	શિલોંગ	22,429	2,964,007	132.150653
24	મિઝોરમ	રાજ્ય	એઝવાલ	21,081	1,091,014	51,7534273
25	નાગાલેન્ડ	રાજ્ય	કોહિમા	16,579	1,980,602	119.464503
26	ઓરિસ્સા	રાજ્ય	ભૂવનેશ્વર	155,707	41,947,358	269.399308
27	પોંડિચેરી	કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ	પોંડિચેરી	480	1,244,464	2592.63333
28	પંજાબ	રાજ્ય	ચંડિગઢ	50,362	27,704,236	550.101982
29	રાજસ્થાન	રાજ્ય	જયપુર	342,239	68,621,012	200.506114
30	સિક્કિમ	રાજ્ય	ગંગટોક	7,096	607,688	85.638106
31	તામિલનાડુ	રાજ્ય	ચેન્નાઈ	130,058	72,138,958	554.667594
32	ત્રિપુરા	રાજ્ય	અગરતલા	10,486	3,671,032	350.088888
33	ઉત્તર પ્રદેશ	રાજ્ય	લાખનૌ	240,928	199,581,477	828.386393
34	ઉત્તરાખંડ	રાજ્ય	દેહરાદૂન	53,483	10,116,752	189.158275
35	પશ્ચિમ બંગાળ	રાજ્ય	કોલકત્તા	88,752	91,347,736	1029.24707
36	તેલંગણા	રાજ્ય	હૈદરાબાદ	1,12,077	3,50,03,694	312.00
કુલ	ભારત	દેશ	ન્યુ.દિલ્હી	3,166,279	1,210,193,422	382.213135

Source : <http://gu.vikaspedia.in/agriculture/aaaac2ab0acdab5aadac2aaebfa95abe>

<http://www.telangana.gov.in/PDFDocuments/Statistical-Year-Book-2017.pdf>

<https://core.ap.gov.in/cmdashboard/Download/Publications/Statistical%20Abstract%202018.pdf>

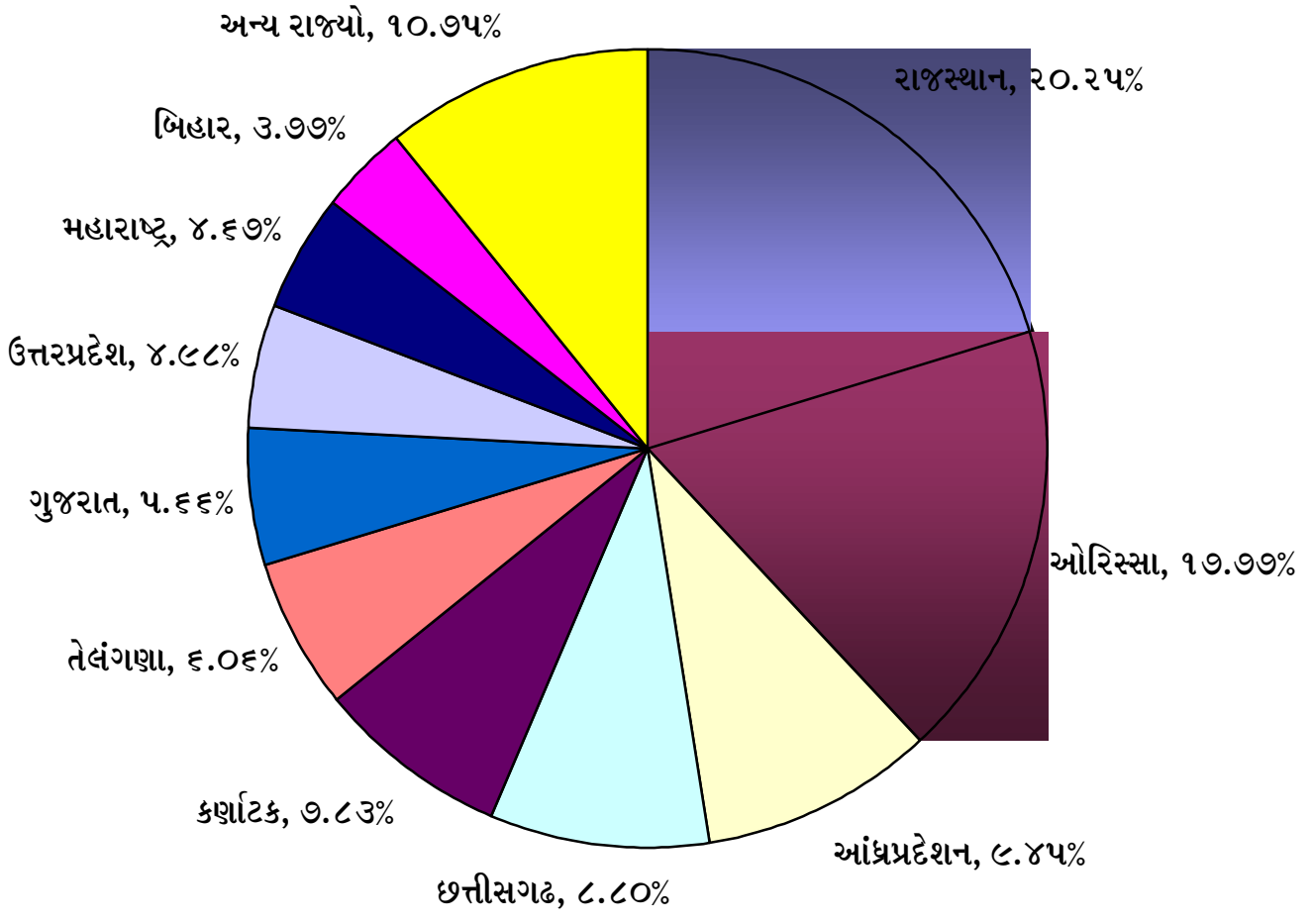
ઉપરોક્ત કોષ્ટકનો અભ્યાસ કરતાં આપણને જાણવા મળે છે કે, તમામ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત

પ્રદેશોનું ક્ષેત્રફળ, વસ્તીનું પ્રમાણ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોનું ક્ષેત્રફળ, વસ્તીનું પ્રમાણ, વસ્તી ગીચતામાં ખૂબ જ ભિન્નતા જોવા મળે છે.

પરંતુ, દેશના અર્થતંત્રમાં GDP અને રોજગારીની દૃષ્ટિએ કેટલાક મહત્વના ચાવીરૂપ રાજ્યો છે, જેમાં પ્રથમ દસ રાજ્યોની હરોળમાં મહારાષ્ટ્ર, તામિલનાડુ, ગુજરાત, ઉત્તરપ્રદેશ, કર્ણાટક, પશ્ચિમબંગાળ, આંધ્રપ્રદેશ, તેલંગણા, મધ્યપ્રદેશ અને કેરલનો સમાવેશ થાય છે. આ દસ રાજ્યો આપણા દેશના આર્થિક વિકાસનું એન્જિન છે.

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે ભારતમાં પ્રાકૃતિક સંપત્તિના જથ્થાની અનામત અને ઉત્પાદનની દૃષ્ટિએ પણ રાજ્યોનું સ્થાના અલગ છે. આથી નીચે દર્શાવેલ આલેખ નંબર 1.3.1માં ભારતમાં ખનીજના ઉત્પાદનની દૃષ્ટિએ રાજ્યો મુજબ કેટલો ફાળો છે. તેનું ચિત્ર જોવા મળે છે.

આલેખ નં : 1.3.1 રાજ્યો પ્રમાણે ખનીજ ઉત્પાદન (૨૦૧૭-૧૮)
(અણું અને પ્રવાહી બળતણ સિવાય)

1.4 તમારી પ્રગતિ તપાસો

1.4.1 નીચેના પ્રશ્નોના ટુંકમાં જવાબ આપો

1) આપણા દેશમાં કર્કવૃત્ત કયા કયા રાજ્યોમાંથી પસાર થાય છે.?

.....
.....
.....

2) ભારતની ઉત્તર-દક્ષિણ, પૂર્વ-પશ્ચિમ લંબાઈ કેટલી છે.?

.....
.....
.....

3) પાછા ફરતા મોસમી પવનની ઋતુ એટલે શું ? તેનો સમયગાળો જણાવો.

.....
.....
.....

4) તમારા મતે લેટેરાઈટ જમીન કોને કહેવાય.?

.....
.....
.....

5) કાંપની જમીનના બે પ્રકારો જણાવો.?

.....
.....
.....

1.4.2 આપેલ વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરો.

1) ભારતને ગ્રીકભાષામાં કયા નામથી ઓળખવામાં આવે છે ?

(A) હિન્દુસ્તાન (B) ઈન્દોઈ (C) ઈન્ડિયા (D) હિંદભૂમિ

2) ભારત પૃથ્વીના કયા ગોળાર્ધમાં આવેલું છે.

(A) ઉત્તર (B) દક્ષિણ (C) પૂર્વ (D) પશ્ચિમ

3) ભારતનું ક્ષેત્રફળ કેટલું છે ?

(A) 30,87,594 (B) 28,97,587 (C) 32,87,263 (D) 22,87,363

4) ભારતની સૌથી લાંબી નદી કઈ ?

(A) ગંગા (B) સિંધુ (C) ગોદાવરી (D) બ્રહ્મપુત્રા

5) ભારત કેટલી દરિયાઈ સીમા ધરાવે છે ?

(A) 7516 (B) 1600 (C) 10,200 (D) 15,200

1.4.3 જોડકા જોડો.

ક્રમ	નદી	-	ઉદગમ સ્થળ
1	બ્રહ્મપુત્રા	- A	ગંગોત્રી

2	સિંધુ	- B	રાક્સ સરોવર
3	ગંગા	- C	માન સરોવર
4	સતલુજ	- D	મહાબળેશ્વર
5	કૃષ્ણા	- E	કોંગ્યુત્શો પર્વત

1.5 સારાંશ :

આ એકમમાં ભારતીય અર્થતંત્રને ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ નિહાળવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. જેમાં આપણે ભારત પૃથ્વીના કયા ભૂ ભાગમાં આવેલ છે તે ઉપરાંત ભારતનો ભૌગોલિક વિસ્તાર, ભારતની ભૂપૃષ્ઠતા અને આબોહવાની આપણે વિગતે ચર્ચા કરી છે. આ એકમમાં ભારતની મહત્વની નદીઓ, તેની પર્વતમાળા, નદીની લંબાઈ અને ઉદ્ભવ સ્થળને પણ આપણે જાણવાના પ્રયત્નો કર્યો છે. આ એકમ અન્વયે ભારતની જમીનને પણ આપણે અલગ-અલગ વિભાગમાં વહેંચી તેની વિશિષ્ટતા જાણી છે. સાથે-સાથે આપણા દેશની કુદરતી સંપત્તિને કૃષિક્ષેત્રે, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર અને સેવાક્ષેત્રે વિભાજિત કરી આર્થિક દૃષ્ટિએ દેશના અર્થતંત્રમાં પર્યટન ઉદ્યોગ તરીકે વિકસીને કઈ રીતે મહત્વનો ભાગ ભજવે છે અને તે ઉદ્યોગ કેવી રીતે વિસ્તર્યો છે. તે ઉપરાંત પ્રાકૃતિક સંપદાના જથ્થાના ઉત્પાદનની દૃષ્ટિએ રાજ્યોનો પરીચય તેમજ ભારતના રાજ્યો અને કેન્દ્રસાસિત પ્રદેશોનું ક્ષેત્રફળ, વસ્તીનું પ્રમાણ અને વસ્તીગીચતાને પણ આપણે જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ટૂંકમાં, આ એકમ અંતર્ગત ભારતને ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ સરળશૈલીમાં ટૂંકાણપૂર્વક અને આર્થિક મહત્વને ધ્યાનમાં રાખીને ઓળખવાનો પૂરતો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

1.6 ચાવીરૂપ શબ્દો:

- (1) અક્ષાંશ : ભૂગોળની પરિભ્રાષામાં પૃથ્વીના ગોળા કે નક્શા ઉપર પૂર્વથી પશ્ચિમ જતી જે સાડી કાલ્પનિક રેખાઓ દોરવામાં આવે છે. તેને અક્ષાંશ રેખાઓ કહેવાય છે.
- (2) રેખાંશ : નક્શામાં દોરાયેલ ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફની ઊભી કાલ્પનિક રેખાને રેખાંશ કહેવાય અને આ રેખાને આધારે જ પૃથ્વી પર સમય નક્કી થયો હોય છે.
- (3) રેગુર : કાળી અને ચિકાસયુક્ત સ્વરૂપ જમીનને રેગુર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- (4) બાગાયતી ખેતી : સામાન્ય રીતે લાંબા સમય સુધી ઉત્પાદન આપતા પાકો ઉછેરવા માટે જે છોડ કે વૃક્ષની રોપણી કરી જે પાક લેવામાં આવે છે. તેને બાગાયતી ખેતી કહેવાય. આમા ચા, કોફી, કોકો, રબર, નાળિયેર, કેરી, ચીકુ, દાડમ, સફરજન, દ્રાક્ષ, લીંબુ, ખારેક વગેરે ફળોની ખેતીનો સમાવેશ થાય છે.
- (5) વિદેશી હૂંડિયામણ : કોઈ એક દેશ અન્ય દેશોમાં નિકાશ કાર્ય તે દેશનું ચલણી નાણું પ્રાપ્ત કરે છે તેને વિદેશે હૂંડિયામણ કહેવાય. આજે સામાન્ય રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં સોદાઓની પતાવટ મોટાભાગે અમેરિકન ડોલરમાં થતી જોવા મળે છે.
- (6) ઉદ્યોગ : કાચા માલ પર પ્રક્રિયા કરી તેને અર્ધતૈયાર કે તૈયાર માલમાં રૂપાંતર કરવાની સઘળી પ્રક્રિયાને ઉદ્યોગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- (7) સંસાધન : સંસાધન એટલે જે વસ્તુ પર માનવી આશ્રિત કે આધારિત હોય, જેનાથી માનવીની જરૂરિયાતો પૂરી થતી હોય કે માનવ જરૂરિયાત પૂરી કરવા તે

વસ્તુને ઉપયોગમાં લેવાતી હોય ત્યારે તેને સંસાધન કહેવાય છે.

- (8) વસ્તી ગીચતા : દર ચોરસ કિલોમીટરે નિવાસ કરતી વસ્તીનું પ્રમાણ એટલે વસ્તી ગીચતા સામાન્ય રીતે આપણે જેમ-જેમ ગ્રામીણ વિસ્તારની શહેરી વિસ્તાર તરફ જઈએ તેમ-તેમ વસ્તી ગીચતા વધતી જાય છે.

1.7 કેટલીક ઉપયોગી કડી

- <http://gu.vikaspedia.in/agriculture/aaaac2ab0acdab5aadac2aaeabfa95abe>
- <http://www.telangana.gov.in/PDFDocuments/Statistical-year-book-2017.pdf>
- <http://core.ap.gov.in/cmdashboard/Download/Publications/Stastistical%20Abstract%202018.pdf>
- Annual Report 2017-18, Miistry of Mines, Government of India
- http://www.mapsofworld.com/lat_long/india-lat-long.html
- ડો.આર.સી.તિવારી, ભારત કા ભૂગોલ, પ્રયાગ પુસ્તક ભવન, અલહાબાદ, આવૃત્તિ-2011
- Dr.D.R.Khullar, India a comprehensive Geography, Kalyani Publisher,2018
- Dr.Alka Gautam, Geography of India, Sharda Publication, Allahabad
- <https://gu.wikipedia.org/wiki/%E0%AA%AD%E0%AA%B0%E0%AA%A4>
- <https://www.gujgovtjob.com/2018/11/free-download-bharatnibhugol-pdf-12-11.html>

1.8 તમારી પ્રગતિ તપાસોનાં જવાબો.

1.4.1 ટૂંકા પ્રશ્નોના જવાબ

જવાબ 1 આપણા દેશમાં કર્કવૃત્ત ગુજરાત, રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, છત્તીસગઢ, ઝારખંડ, પશ્ચિમ બંગાળ, ત્રિપુરા અને મિઝોરમમાંથી પસાર થાય છે.

જવાબ 2 ભારતની ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઈ 3214 કિમી અને પૂર્વ-પશ્ચિમ 2933 કિમી લંબાઈ છે.

જવાબ 3 ચોમાસાની ઋતુમાં જે પવનો દરિયાઈ સપાટી પરથી ભૂં સપાટી પર ફૂંકાય છે તે ભૂ-સપાટીથી દરીયાઈ સપાટી તરફ પાછા ફરે છે. તેને પાછા ફરતા મોસમી પવનોની ઋતુ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેનો સમયગાળો ઓક્ટોબરથી નવેમ્બરનો છે.

જવાબ 4 ઢોળાવવાના પ્રદેશોમાં અતિવરસાદના કારણે જમીનના પડમાંથી મૂળભૂત તત્ત્વોના ધોવાણમાંથી બનેલ જમીનને 'લેટેરાઈટ જમીન' કહેવાય છે.

જવાબ 5 કાંપની જમીનના બે પ્રકાર (1) બાંગર અને (2) ખદર

1.4.2 ના વૈકલ્પિક પ્રશ્નોના જવાબ

પ્રશ્ન નંબર - 1-B, 2-A, 3-C, 4-D, 5-A

1.4.3 જોડકાજોડો ના જવાબ

જોડકા નંબર - 1-E, 2-C, 3-A, 4-B, 5-D